

Ewa Rodek

DOI: 10.33896/PorJ.2024.3.7

Instytut Języka Polskiego PAN

ewa.rodek@ijp.pan.pl

ORCID: 0000-0002-9967-0332

**POLSKOJĘZyczne ZBIORY RĘKOPIŚMIENNE Z XVII I XVIII W.
W ZAGRANICZNYCH BIBLIOTEKACH I ARCHIWACH.
SPRAWOZDANIE Z KWERENDY**

Rosnący dostęp do elektronicznych wersji manuskryptów w bibliotekach cyfrowych bardzo ułatwia prowadzenie badań. Trzeba pamiętać, że wiele rękopisów znajduje się również w ośrodkach zagranicznych, dla których polskie rękopisy niekoniecznie stanowią zbiory na tyle cenne, by poddawać je cyfryzacji. Polonika są przechowywane w różnego typu ośrodkach zagranicznych: bibliotekach, które dawniej znajdowały się na terenie Rzeczypospolitej, ośrodkach powstałych na emigracji, a także w instytucjach państw, które zagrabiły polskie dobra kulturowe w trakcie działań wojennych.

Podczas realizowania grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w projekcie Miniatura 7 pt. „Polonika rękopiśmienne z XVII i XVIII w. w zagranicznych zbiorach – kwerenda biblioteczna i archiwalna” (nr 2023/07/X/HS2/00007) przeprowadziłam kwerendy polskojęzycznych manuskryptów w Bibliotece Polskiej w Paryżu (czyli w ośrodku emigracyjnym), w Riksarkivet – szwedzkim archiwum narodowym, w którym są przechowywane m.in. dokumenty zgromadzone podczas wojny prowadzonej w latach 1655–1660, a także w dwóch księżnicach litewskich: Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich oraz Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie, w których ulokowano znaczną część księgozbiorów prywatnych i zakonnych z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poszukiwania te były prowadzone w celu zebrania jak najróżnorodniejszego materiału źródłowego do planowanego korpusu rękopisów polskich z XVII i XVIII w. Po zakończeniu prac nad Elektronicznym Korpusem Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (zwanym KorBą) i porównaniu jego indeksu wyrazów z indeksem kartoteki *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII w.* widać wyraźnie, że duża część leksyki wciąż nie została ujęta w KorBie, ponieważ notuje ona głównie druki. Trzeba pamiętać, że wieki XVII i XVIII były czasem szczególnego napięcia między tekstem rękopiśmiennym a drukowanym. Wiek XVII powszechnie jest nazywany wiekiem rękopisów, ale i następne stulecie sprzyjało ich powstawaniu: oprócz korespondencji, dokumentów wojskowych i prawnych, w tym sądowych, w rękopisach pozostała duża część literatury pięknej. Dlatego należy przypuszczać, że brakujące poświadczenia słów można by wydobyć, gdyby udało się utworzyć korpus manuskryptów, komplementarny względem KorBy, lecz zbudowany na zasadach dostosowanych do specyfiki rękopisów.

Efektom kwerendy polskojęzycznych manuskryptów przechowywanych w Bibliotece Polskiej w Paryżu (BP) mógłby być samodzielny korpus tekstów, dość dobrze zrównoważony i reprezentatywny dla epoki. Placówka ta jest uznawana za jeden z ważniejszych ośrodków kultury polskiej na emigracji. Obecnie jest prowadzona przez Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu, a także na nowo przez Polską Akademię Umiejętności.

Wśród zbiorów specjalnych znajduje się 5 tys. rękopisów. W głównej mierze są to dokumenty z XIX i XX w., ale można w BP znaleźć także bezcenne oryginały rękopisów z XV–XVIII w. Owe najstarsze materiały zostały skatalogowane według porządku tematycznego. BP nie oferuje usług reprograficznych, ale za niewielką opłatą zezwala na samodzielne fotografowanie dokumentów. Teksty można wyszukiwać w *Katalogu rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu* autorstwa Czesława Chowańca (1939). Tom pierwszy obejmuje najstarsze zbiory z sygnaturami od 1 do 431, datowane na XV–XIX w. Trzeba jednak wiedzieć, że wiele pozycji zostało wypożyczonych i nie wróciło do biblioteki po 1939 r.

Materiał rękopiśmienny wyekscerpowany podczas kwerendy jest bardzo różnorodny, pod względem tak gatunkowym i tematycznym, jak czasu powstania i pochodzenia geograficznego. Zbiór ten zawiera listy prywatne i oficjalne, dokumenty państwowe (rozkazy wojskowe, obwieszczenia, akty prawne, tj. uniwersały, traktaty, przywileje, memoriały), teksty o funkcji perswazyjnej (odezwy, mowy sejmowe i okolicznościowe), dokumenty prawne (ugody prawne, pozwy sądowe), literaturę faktograficzną, inwentarze, wiadomości prasowe. Wśród pozyskanych materiałów najmniej było tekstów literackich: zaledwie kilka niekopionych wierszy okolicznościowych. Zbiory BP pochodzą w przeważającej części z prywatnych kolekcji, przez co wiele pozycji, szczególnie tych należących do literatury pięknej i pism politycznych czy dotyczących spraw społecznych, to kopie, których do korpusu tekstów nie należy włączać.

Największy zbiór stanowią fragmenty bardzo heterogenicznej korespondencji. Autorami listów są zarówno znane, wpływowe i dobrze wykształcone osoby, jak i te nieznanie historii, bez wysokich stanowisk i godności, posługujące się potoczną odmianą polszczyzny. Wśród nadawców znaleźli się nie tylko mężczyźni, lecz także kobiety.

Niezwykle cenne i pożądane w korpusach tekstów są autografy pamiętników. Są to dłuższe formy dokumentalne, w minimalnym stopniu skonwencjonalizowane, a co za tym idzie: zawierające oryginalne słownictwo o bardzo różnorodnej tematyce, zarówno codzienne, jak i abstrakcyjne, filozoficzne, psychologiczne. Zdarzają się opisy geograficzne z licznych podróży, rozważania ekonomiczne i polityczne, relacje ze spotkań biznesowych czy towarzyskich. W BP przechowywana jest literatura memuarystyczna z XVIII w., m.in. fragment diariusza Hieronima Floriana Radziwiłła z 1748 r.¹ – człowieka o nietypowych zainteresowaniach, który w tym czasie był podczaszym wielkim litewskim, a wkrótce miał objąć urząd chorążego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ponadto można tu znaleźć dziennik z lat 1752 i 1754 pisany przez Michała Ksawerego Sapiechę, młodego szlachcica, który dopiero wprawia się do relacjonowania codzienności, i wieloletnie zapiski Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny,

¹ Rozproszone fragmenty dziennika połączono w: Radziwiłł 1998.

zwanej niezłomną Sarmatką, które pozwalają spojrzeć na oświeceniowy świat oczyma dojrzałej kobiety. Owe egodokumenty były już opracowywane przez historyków (Kulesza-Woroniecka 2007; Żeromska-Ciesielska 2017), lecz nadal stanowią ważny materiał do badań dla językoznawców.

W sztokholmskim oddziale Archiwum Narodowego Szwecji – Riksarkivet (R) przechowywane są ogromne zbiory dokumentów zrabowanych podczas potopu szwedzkiego. Są to dokumenty pochodzące z polskich dworów, bibliotek zakonnych i prywatnych archiwów, które miały służyć jako materiał wywiadowczy (rachunki, księgi majątkowe, księgi praw), a także polonika powstałe podczas wojny polsko-szwedzkiej i jej dotyczące, a więc obszerna korespondencja polskich i szwedzkich posłów (również szwedzkich szpiegów), relacje i raporty z działań wojennych. Obiekty zostały skatalogowane tematycznie, większość poloników znajduje się w ogólnym dziale *Extranea. IX Polen (Zbiory obce. IX Polska)*, niestety bez dokładnego opisu zawartości poszczególnych teczek.

Wśród poloników przechowywanych w R przeważają pisma prawne i polityczne, takie jak diariusze i konstytucje sejmowe, formularze kancelarii dworskich, metryki koronne. Tego typu dokumenty zawierają podniosłe słownictwo o tematyce prawnej, wojskowej i politycznej. Wiele tekstów to protokoły wizytacji, inwentarze i sumariusze wydatków, ciekawe pod względem językowym, ponieważ nazywa się w nich rzeczy, o których rzadko pisano w drukach. Są także teksty perswazyjne, głównie pisma polityczne (np. *Dyskurs słusznej wojny z Moskwą*), ale też społeczne (np. *Obrona [...] sławnej i zacnej Akademii Krakowskiej*). Część dokumentów to wiadomości prasowe i relacje z wydarzeń, np. z podpisywania traktatów, przebiegu sejmów. Dokładny opis kolekcji można znaleźć w artykule A. Mączaka (1955), a katalog przeszukiwać pod adresem: sok.riksarkivet.se.

Początki Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (BUWil) sięgają 1570 r., kiedy powstała ona jako biblioteka kolegium jezuickiego. Jej znaczenie i wielkość księgozbioru rosły wraz z rozwojem szkoły aż do powstania listopadowego. W 1832 r. księżnica ta została zamknięta, a obiekty rozdysponowano między różne rosyjskie biblioteki. W latach 60. XIX w. reaktywowano ją jako Wileńską Bibliotekę Publiczną, ale dopiero w połowie lat 20. XX w. podjęto działania służące przywróceniu jej dawnej świetności.

Katalog biblioteki (virtualbiblioteka.vu.lt) najwygodniej przeszukiwać według nazw działów. Polskojęzyczne zbiory znajdują się głównie w pierwszych 30 zespołach (od F1 do F30). Poszczególne dokumenty są szczegółowo opisane, co znacznie ułatwia kwerendę. BUWil przechowuje m.in. kolekcje pism Joachima Lelewela, Jana Śniadeckiego, Marcina Poczobuta, Towarzystwa Filomatów i wiele innych. Wiele rękopisów jest dostępnych online, jednak te najciekawsze pod kątem gromadzenia materiału językowego do korpusu tekstów, czyli F3 – *Traktaty i prace naukowe* oraz F5 – *Zbiory różne*, niestety nie są. Wśród źródeł pozyskanych podczas kwerendy znalazły się głównie dzieła literatury pięknej, pisma polityczne i perswazyjne (np. zbiory kazań i mów sejmowych i okolicznościowych, zbiory ćwiczeń poetyckich z kolegium pijarskiego w Lubieszowie), a także literatura faktograficzna (*Dziennik podróży króla Stanisława Augusta* oraz podobny dokument Teofili Konstancji z Radziwiłłów). Ciekawym zbiorem jest też kolekcja egzaminów dla konwertytów na katolicyzm oraz teczka pt. *Zalecenia i różne rewizje z r. 1798*, zawierająca prośby, żądania, instrukcje i inne pisma przesyłane do magistratu wileńskiego.

Ostatnia kwerenda została przeprowadzona w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (BLAN). Choć ośrodek ten powstał na początku XX w., to jego zbiory poloników są równie bogate i cenne jak księgozbiór BUWil. BLAN udostępnia dokumenty m.in. z archiwów miejskich ze Żmudzi i Kowieńszczyzny i z Biblioteki Uniwersytetu w Kownie, a także pisma rodzin Narbuttów, Piłsudskich, Tyszkiewiczów, Sapiehów i wiele innych. Pod kątem gromadzenia źródeł do korpusu interesujące były zwłaszcza umowy cywilne i testamenty pisane przez ludzi o różnym poziomie wykształcenia i kompetencji językowej oraz protokoły z wizytacji parafii przez zwierzchników kościelnych zawierające opisy i inwentarze dóbr parafialnych.

Warto zaznaczyć, że wiele polskojęzycznych rękopisów zostało zdigitalizowanych i można je obejrzeć po zalogowaniu się na konto użytkownika (aleph.library.lt) – ale też biblioteka ta była jedyną placówką, w której nie można samodzielnie robić kopii cyfrowych. Uzyskanie materiałów opatrzonych pozwoleniem na późniejszą publikację wymaga podpisania umowy i wniesienia wysokiej opłaty za usługi reprograficzne.

Podczas gromadzenia materiału źródłowego do badania historii polszczyzny warto pamiętać o bogatych zbiorach poloników przechowywanych w opisanych ośrodkach zagranicznych. W istotny sposób uzupełniają one zasoby dostępne w polskich bibliotekach, a przy tym stanowią zwarte kolekcje tematyczne.

Bibliografia

- Radziwiłł, H.F. 1998. *Diariusze i pisma różne (1747–1756)*, oprac. i wstęp M. Brzezina. Warszawa: Energeia.
- Chowaniec, C. 1939. *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu*, t. 1. Kraków: Biblioteka Polska w Paryżu. Online: www.bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/show-content/publication/47460/edition/41677 [dostęp: 15.03.2024].
- Kojćcowa, M. 1993. *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*. Kraków: Universitas.
- Kulesza-Woroniecka, I. 2007. *Dziennik Teofili Sapieżyny jako świadectwo epoki*. W: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, s. 487–494. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Mączak, A. 1955. Wyniki poszukiwań źródłowych dotyczących wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660, dokonanych w Szwecji w r. 1955. *Przegląd Historyczny* 47 (1), s. 126–142.
- Żeromska-Ciesielska, M. 2017. *Dwa pamiętniki sapieżyńskie z XVIII w. – Diarium vitae... Józefa Stanisława Sapiehy i Dziennik Michała Ksawerego Sapiehy*. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 10, red. W. Walczak, K. Łopatecki, s. 351–373. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.

***Polish-language manuscript collections from the 17th and 18th centuries
in libraries and archives abroad: A report from a library search***

Summary

The paper presents the results of a query concerning Polish-language manuscripts from the 17th and 18th centuries in four centres outside of Poland, i.e. the Polish Library in Paris, Riksarkivet in Stockholm, the Vilnius University Library, and the Library of the Lithuanian Academy of Sciences. The documents collected during the search differ with respect to their genre, as well as time and place of origin, making them a valuable addition to the planned electronic corpus of manuscripts from that period. The article discusses the types of texts in each of the collections and provides search guidelines aimed at helping the reader design their own research and collect data.

Keywords: library search – Polish-related materials – manuscript – Baroque – The Enlightenment.

Trans. Marta Falkowska